

Nasirəddin Beyzavinin “Ənvar ət-tənzil və əsrar ət-təvil” əsərinin mənbələri

Ənvər Mustafayev

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
Dillər və ictimai fənlər kafedrası

Bakı, Azərbaycan

anvarmustafayev@ait.edu.az

<https://orcid.org/0000-0001-8196-1337>

Daxilolma tarixi: 03.09.2022

Nəşrə təsdiq tarixi: 10.04.2023

Xülasə

Bu məqalədə Nasirəddin Beyzavinin məşhur təfsir əsəri kimi tanınan “Ənvar ət-tənzil və əsrar ət-təvil” nümunəsinin mənbələrinə yer verilib.

Beyzavi XIII (h.VII) əsrin məşhur alimlərindəndir. Dərin elmi biliyə malik olan əsərində nəhv, sərf və bəlağət kimi ərəb dilinin inceliklərinə, müxtəlif qiraət oxunuşlarına toxunmuş, eləcə də özündənəvvəlki təfsir alimlərinin əsərlərindən iqtibaslar gətirmişdir. Həmçinin ayələri izah edərkən şəirlərdən istifadə etmişdir. Bundan başqa o, əsərində kəlam, fiqh və hədis kimi islami elmlərə də geniş yer vermişdir. Əsas etibarilə bu məqalədə Beyzavinin təfsir əsərinin təfsir, hədis, fiqh və kəlam mənbələrinə toxunulub.

Nümunənin əsas mənbələri Zəməxşərinin “əl-Kəşşaf”, Fəxrəddin ər-Razinin “Məfatih əl-ğayib”, Rağib əl-İsfahaninin “əl-Müfradat” əsərləri hesab edilir. Bu əsər, hətta Zəməxşərinin “əl-Kəşşaf” əsərinin eynisi olduğuna görə tənqid edilir. Buna baxmayaraq, Beyzavi kəlamı və fiqhi mövzularda Zəməxşəriyə etiraz etmişdir. Beyzavi ayələri təfsir edərkən əşəri əqidəsinə, Zəməxşəri isə mötəzilə əqidəsinin əsaslarına görə izah etmişdir. Beyzavi etiraz edərkən Zəməxşərinin adını çəkməmiş, bunun əvəzinə “Deyildi”, yaxud “Mötəzilə dedi” və digər kəlmə və cümlələrə yer vermişdir. Əsərin hədis qaynaqlarına gəldikdə

isə demək olar ki, Beyzavi Zəməxşərinin əsərindəki hədislərin əynisini istifadə etmişdir. Məhz bu baxımdan da o, tənqid edilmişdir.

Nəticə etibarilə qeyd edək ki, Beyzavi dövrünün tələblərinə uyğun olaraq, qısa, yığcam və ecazkar bir əsər ərsəyə gətirmişdir. Əsər cümlə quruluşunun, mövzularının çətinliyinə görə, üzərinə ən çox haşiyə yazılan təfsirlərdən hesab edilir. Buna baxmayaraq, əsər öz əsrinin, Osmanlı dövrünün ən oxunaqlı təfsir kitabı olmuş, hətta bugünədək mədrəsələrdə dərs vəsaiti kimi oxudulmuşdur.

Açar sözlər: *təfsir, Beyzavi, “Ənvar ət-Tənzil”, Quran.*

Jurnalımızda dərc olunan məqalələrin müəllif hüquqları müəlliflərə məxsusdur və onlar CC-BY-NC lisenziyası ilə hər kəsə açıq şəkildə dərc olunur.

Sources used in Nasir al-Din Baydawi's “Anwar al-Tanzil wa asrar al-Ta’wil”

Anvar Mustafayev

Azerbaijan Institute of Theology
Department of Languages and Social Sciences
Baku, Azerbaijan
anvarmustafayev@ait.edu.az
<https://orcid.org/0000-0001-8196-1337>

Date of submission: 03.09.2022

Date of acceptance: 10.04.2023

Abstract

This article provides sources of Nasir al-Din Baydawi's famous work of tafsir “Anwar al-Tanzil wa asrar al-Ta’wil”.

Baydawi is one of the renowned scholars of the 13th century (7th century AH). He drew attention to some of the more intricate aspects of the Arabic language, such as nahw (Arabic grammar), sarf (morphology), and eloquence, as well as various types of recitations (qira’at),

and also cited quotes from the works of previous tafseer scholars. In his tafseer he also used examples from poetry. In addition, he gave special attention to Islamic sciences such as kalam, fiqh, and hadith. This article primarily studies the sources of tafseer, hadith, fiqh, and kalam of Baydawi's tafseer work.

The sources for the work come primarily from Zamakhshari's “*al-Kashshaf*”, Fakhreddin al-Razi's “*Mafatih al-Ghayib*” and Raghīb al-Isfahani's “*al-Mufradat*”. The work has even come under criticism for its striking similarity to Zamakhshari's *al-Kashshaf*. However, Baydawi disagrees with Zamakhshari on kalam and fiqh issues. Baydawi explained the verses according to Ashari's creed, whereas Zamakhshari explained them according to Mutazila principles. When expressing his objections, Baydawi did not mention Zamakhshari's name directly; instead, he used phrases such as “It was said” or “Mutazila said”, and other words and phrases. In terms of hadith sources of the work, it can be said that Baydawi used the same hadiths as Zamakhshari. He faced criticism for that very reason.

To put it simply, he created a short, concise, and outstanding piece that was relevant to Baydawi's era. Due to its complex sentence structure and topics, the work is considered to be one of the tafseer works with the most comments written on it. Despite this, the work was the most readable tafseer book of its century, the Ottoman period, and it is still used in madrasas today as a teaching aid.

Keywords: *Tafsir, Baydawi, Anwar al-Tanzil, Qur'an, Interpretation*

The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors and is published as open access under CC-BY-NC license.

Источники труда «Анвар ат-танзил и асар ат-тавил» Насиреддина Бейзави

Анвар Мустафеев

Азербайджанский институт теологии,
Кафедра языков и социальных наук
Баку, Азербайджан
anvarmustafayev@ait.edu.az
<https://orcid.org/0000-0001-8196-1337>

Дата подачи статьи в редакцию: 03.09.2022

Дата подтверждения статьи к публикации: 10.04.2023

Резюме

В статье приведены источники образца «Анвар ат-танзил и асар ат-тавил», известного как толкование.

Бейзави - один из известных ученых XIII века (VII в. по хиджре). Он обладал глубокими научными знаниями и в своем труде коснулся таких тонкостей арабского языка, как нахв, сарф и красноречие, различных видов гираята, а также привел цитаты из трудов ученых толкователей, являющихся его предшественниками. При толковании аятов он использовал стихи. Кроме этого, в своем труде он давал особое место таким исламским наукам, как калам, фикх и хадис. Прежде всего, в статье упомянуты источники тафсир, хадис, фикх и калам толкования Бейзави.

Основными источниками образца считаются труд «аль-Кашшаф» Замахшари, «Мафатих аль-гаиб» Фахраддина ар-Рази, «аль-Муфрадат» Рагиба аль-Исфахани. Этот труд подвергался критике ввиду аналогичности с трудом «аль-Кашшаф» Замахшари. Несмотря на это Бейзави возражал Замахшари в вопросах калама и фикха. При толковании аятов Бейзави руководствовался взглядами ашаритов, а Замахшари - мутазилитов. При возражении Бейзави не упоминал имя Замахшари, вместо этого он использовал такие изречения и предложения, как «Не» или «Мутазилит сказал». Что касается источников хадиса труда Бейзави, можно сказать, использовал те же хадисы, что и в труде Замахшари. Именно поэтому он подвергался критике.

Таким образом, Бейзави создал лаконичное и удивительное произведение, отвечающее требованиям своего периода. По структуре предложений и сложности тем на этот труд написано больше всего примечаний. Несмотря на это, он является самым разборчивым толкованием своего периода, Османского периода. В мечетях по сей день его используют в качестве учебного пособия.

Ключевые слова: тафсир, Бейзави, «Анвар ат-танзил», Коран, толкование.

Авторские права на статьи, опубликованные в нашем журнале, принадлежат авторам и публикуются в открытом доступе по лицензии CC-BY-NC.

Giriş

Nasirəddin Əbu Səid Abdullah ibn Ömər ibn Məhəmməd əl-Beyzavi əş-Şirazi (v.: – h.685, m. 1286; h. 691, m.1291 – 1292) (Arıcı. Səh.58) İranın Şiraz şəhəri yaxınlığında yerləşən Beyza qəsəbəsində doğulduğu üçün Beyzavi, Şirazda boya-başa çatdığı və burada qazılıq etdiyi üçün “Şirazi” nisbələri ilə də tanınmışdır (Həməvi, I,380 -381; Yaqut ibn Abdullah I, 529; əd-Dusuri, I, 354; Qays əl-Qays, I, 392; Ə.Mustafayev. səh.124). Mənbələrdə onun ailəsi, doğum və vəfat tarixi haqqında dəqiq və təfəssilatlı məlumatlar olmadığı üçün müxtəlif fərziyyələr qeyd edilib (Özal, Çələbi, I, 288-289; əs-Subki, I, 25; Ə.Mustafayev, 125). Alim Şirazda qazılıq etmiş, ilk təhsilini ata və babasından almışdır (Şirazi, 294-295; Beyzavi, I, 4-5; Arıcı, 32-33; Ə.Mustafayev, 125). Həmçinin ata babası kimi qazı olan alimin Şirazda qazılıq vəzifəsindən uzaqlaşdırılması və təkrar vəzifəyə təyin edilməsi ilə bağlı müxtəlif fərziyyələr qeyd edilmişdir (Ə.Mustafayev. 126).

Dərin elmi biliyə malik olan Nasirəddin Beyzavi dövrünün və özündənsonrakı alimlərin diqqətini cəlb etmiş və onlara elm yolunda nümunə olmuşdur. Bu baxımdan, alimlərin onun haqqında dedikləri “əllamə”, “mühəqqiq”, “möhtəşəm əsərlər sahibi”, “ən savadlı alim və baş qazı”, “Azərbaycanın ən böyük alimi” (Safədi, XVII/206; Yafi, II/226; Sübki, VIII/157; İbn Kəsir, XII/363; Qazi Şühə, II/172;) və digər belə sözlər diqqətəlayiqdir. Beyzavi təfsir, kəlam, fiqh və fiqh üsulu kimi elmlərdə məşhur olmaqla yanaşı, hədis, məntiq, ərəb dili, nəhv, ta-

rix kimi elm sahələrində də əsərlər yazmışdır. Klassik mənbələrdə alimin Təbriz şəhərində yerləşən Çərəndab qəbiristanlığında dəfn edildiyi qeyd olunur (Abdurrahman, 170; Qaradaği, 57; Züheyli, 69; Ə. Mustafayev 126).

Elmi yaradıcılığını vəfat etdiyi Təbriz şəhərində davam etdirən alim daha çox məşhur edən əsəri isə əsrlərboyu oxunan, təfsir kitablarına mənbə və sütun olan “Ənvar ət-tənzil və əsrar ət-təvil” adlı nümunəsi olmuşdur (Züheyli, 124 – 129). Müəyyən mənbələrə görə o, bu əsərini ömrünün son dövrlərində və onun təsəvvüf şeyxi olan Məhəmməd ibn Məhəmməd əl-Kəthainin göstərişi ilə yazdığı qeyd olunur (Katib Çələbi, I, 187; Bilmen, II, 528). Beyzavi əsərinin müqəddiməsində təfsir elmi və təfsir aliminin xüsusiyyətlərindən bəhs edərək, təfsir elminin digər elmlərdən üstün olduğunu, təfsir yazan birinin bütün dini elmlərlə yanaşı, ərəb dili və onun inceliklərini dərinlən bilməyin zəruriliyini vurğulayır (Beyzavi, I/3; Çələbi, IV/290; Xafacı, I/21-24; Ə. Mustafayev, 130). Ortahəcmli olan əsərdə ayələrin təfsiri peyğəmbər, səhabə, tabiun və digər davamçıların fikirlərinə əsaslanan rəvayət təfsir üslubu, kəlam, sərf, nəhv, bəlağət və fiqh kimi elmləri özündə ehtiva edən dirayət təfsir metodu ilə izah edilir. Əsas xüsusiyyəti etibarilə əsər dirayət təfsir metodunu izləsə də, rəvayət təfsirinə də burada yer verilmişdir. Bu da o deməkdir ki, Beyzavi dirayət və rəvayət təfsirlərini birləşdirməyə çalışmışdır (Beyzavi, I, 4). Bundan başqa o, təfsirində müxtəlif qiraətləri də qeyd etmişdir. Belə ki, alim qiraət növlərini qeyd edərkən qarilər bəzən “Basriyyun – bəsrelilər, hicaziyyun – hicazlılar, kufiyyun – kufəlilər belə oxumuşdur”, – deyərək adları ilə qeyd etmiş, bəzən “Qurə – belə oxundu”, – deyərək hər hansı bir ad qeyd etməmişdir. Həmçinin şaz – mənbəyi bəlli olmayan qiraətləri də məchulda, yəni “Belə oxundu”, – deyərək qeyd etmişdir (Gür, 25).

Ümumiyyətlə, əsərə geniş nəzər yetirdikdə aydın olur ki, Beyzavinin digər nümunələrində olduğu kimi, bu əsərində də mövzular təfəssilatlı və geniş şəkildə izah edilməyib. Belə ki, bəzən sərf, nəhv, lüğət, məntiq, qiraət, tarix və kəlama aid mövzulara qısa şəkildə toxunulub. Bu da mövzuların anlaşılmaqlığına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, əsər tənqid obyektinə çevrilsə də, təfəssilatdan uzaq olan, dövrünün yazı üslubunu özündə əks etdirən bir icaz və ixtisar xariqəsi kimi özünü göstərmişdir (Arıcı, 358 – 359; Mustafayev, 131). Əsərin ecazkarlığı Şəhabəddin əl-Xafacı (v.: h. 1069, m. 1659), İsmayıl əl-Konəvi (v.: h. 1195, m. 1781), Katib Çələbi (v.: h. 1067, m. 1657) kimi əsərə həşiyyə yazan müəlliflər tərəfindən təqdirlə qarşılanmışdır (Xafacı, I, 4; Konəvi,

I,4; Çələbi, I,187; Mustafayev, 130). Osmanlı dövründə dərslik kimi mədrəsələrdə tədris olunan "Ənvar ət- tənzil və əsrar ət-təvil" əsəri əşəri və mötəzilə əqidələrinə mənsub olan şəxslər arasında ən çox oxunan təfsir kitabı olmuşdur (Mustafayev, 131). Həmçinin əsər 1759-cu ildən başlayaraq, hər ilin ramazan ayında alimlərin iştirakı ilə "Hüzur dərsləri" adı altında padşahın hüzurunda oxunurdu (İpşirli, 441, - 444; Arıcı, 363, Mustafayev, 131). Bundan başqa, bu əsər üzərinə ən çox haşiyyə və təliq yazılan təfsir əsərlərindən hesab edilir. Belə ki, əsər üzərinə 250 (Bilmen, II/530) və ya 437 (Maden, 337-375) olmaqla, müxtəlif saylarda haşiyyə və təliq yazılıb (Demir, 92; Öztürk, 20; Ay, 271).

Nəticə etibarilə Nasirəddin Beyzavi təfsirində bir çox islami elmlərə, qiraət növlərinə, eləcə də ərəb dili və onun incəliklərinə toxunmuşdur. Belə ki, o, ayələrin izahında özündənəvvəlki alimlərin təfsiri ilə yanaşı, kəlam, fiqh, hədis, lüğət, nəhv, bəlağət kimi elmlərdən də istifadə etmişdir. Bu məqalədə isə "Ənvar ət-tənzil və əsrar ət-təvil" əsərinin təfsir, hədis, kəlam və fiqhə dair mənbələrinə yer verilmişdir.

Təfsir mənbələri

Tədqiqatlardan da aydın olduğu kimi, bu əsərin əsas və önəmli qaynağı Zəməxşərinin "əl-Kəşşaf" əsəri hesab edilir (Zəhəbi, I/196; Cərrahoğlu, II, 267; Züheyli, 129;). Belə ki, Beyzavi təfsir əsərində ərəb, məani və bəyan kimi ərəb dili qrammatikasının incəlikləri, Quranın ecaz yönləri, surələrin fəzilətləri, israiliyyət kimi mövzularda, eləcə də hər bir mövzuda Zəməxşərinin adıçəkilən əsərinə müraciət etmişdir (Çələbi, I, 186; Zəhəbi, I, 211 – 212; Mustafayev, 133). Hətta əs-Subki (v.: h. 771, m.1370), Şəmsəddin əd-Davudi (v.: h. 945, m. 1539) kimi alimlər də bu təfsiri "Müxtəsər əl-Kəşşaf" olaraq nəql etmişlər (Əs-Subki, VIII/157; əd-Davudi, I, 248;). Bundan başqa, Suyuti də "Ənvar ət-tənzil və əsrar ət-təvil" əsərinə yazdığı haşiyyənin müqəddiməsində bu əsərin "əl-Kəşşaf" nümunəsinin ən gözəl xülasəsi olduğunu qeyd etmişdir (Suyuti, I,13; Arıcı, 375;). Bu əsərin, hətta "Ənvar ət-tənzil və əsrar ət-təvil" üzərində o qədər böyük təsiri vardır ki, nümunəyə haşiyyə yazan alimlər Beyzavinin əsərində anlamadığı ifadələri başa düşmək üçün "əl- Kəşşaf"a müraciət etmişlər. Buna misal olaraq, Suyuti və İbn ət-Təmcid (v.: h.880, m.1475) kimi əsərə haşiyyə yazan alimlərin adlarını qeyd etmək olar (Arıcı, 377).

Hər iki alim əsərlərində ayələri təfsir edərkən öz əqidələri əsasında təfsir etmişdir. Belə ki, Zəməxşəri ayələri təfsir edərkən mötəzilə əqidə-

sini, Nasirəddin Beyzavi isə əsərinin təfsirində əşəri əqidəsini əsas götürmüşdür. Beyzavinin Zəməxşərinin əsərindən istifadə etməsinə baxmayaraq, kəlamı və lüğəvi məsələlərdə ona etiraz etmiş, bu etirazlarını elmi həqiqətlərlə sübut etməyə çalışmışdır. Maraqlıdır ki, Nasirəddin Beyzavinin Zəməxşərinin “əl-Kəşşaf” əsərindən istifadə etməsinə baxmayaraq, müəllif və əsərin adını qeyd etməmişdir. Beyzavi Zəməxşəriyə etiraz edərkən, yaxud tənqidini bildirərkən “Deyildi” (qilə), – deyə felin məchul növündə, yaxud mötəzilə əqidəsini hədəfə aldığında isə “Mötəzilə dedi ki” – şəklində ümumi olaraq mötəzilə əqidəsini tənqid etmişdir (Hacı, s.181-188 ; Beydavi, I/37, 38,41, 79, 85, 138, 155. 162; II/50, 127, 161, 176, 178; III/9, 146, 197).

“Ənvar ət-tenzil və əsrar ət-təvil” əsərinin digər təfsir qaynağı Fəxrəddin ər-Razinin “ət-təfsir əl-kəbir” adı ilə tanınan “Məfatih əl-Ğayib” adlı təfsir əsəri ilə bağlıdır (Zəhəbi, I/196; Cərrahoğlu, II/267; Arıcı, 379; Mustafayev, 133). Belə ki, Beyzavi kəlama və fəlsəfəyə dair mövzuları Razinin qeyd olunan əsərindən götürmüş və Razinin adını qeyd etməmişdir (Katib Çələbi, I. 187; Cəvdət Bey 128; Yusuf, 70, arıcı, 378). Həmçinin o, əşəri əqidəsinə mənsub olan Razinin mötəzilə əqidəsi ilə bağlı tənqidlərini də öz əsərində müxtəsər şəkildə nəql etmişdir (Yusuf, 70-72; Hacı, 197-206). Bununla yanaşı, Beyzavi Razini kəlmələrin lüğəvi izahları, eləcə də ayələrin təfsiri ilə bağlı fikirlərini tənqid etmişdir (Hacı, 206-208; Arıcı, 378).

Əsərin üçüncü təfsir qaynağına gəldikdə isə bəzi tədqiqatçılara görə, bunun Rağib əl-İsfahaninin “əl-Müfrədat” əsəri olduğu qeyd edilir (Cərrahoğlu, II/267; Hacı, 210; Züheyli, 132). Bu tədqiqatçılardan Bərgəmli Cəvdət Bəy Beyzavinin öz əsərində sözlərin quruluşu və dillə bağlı mövzular- da yuxarıda qeyd edilən əsərdən mənbə kimi istifadə etdiyini bildirmişdir (Cəvdət Bey, 128, Arıcı, 379). Bundan başqa, Türkiyə Dəyanət Vəqfi İslam Ensiklopediyasındakı “Ənvar ət-Tenzil və Əsrar ət-Təvil” əsəri maddəsində də nümunənin mənbələri arasında Rağib əl-İsfahaninin “əl-Müfrədat” əsəri nəql edilir (Cərrahoğlu, 260; Öztürk, 20; Arıcı, 379). Bəzi tədqiqatçılar Beyzavinin təfsir əsərinin üçüncü qaynağının Rağib əl-İsfahaninin “Cəmiu ət- Təfasir (Kara, 399) və ya “Təhqiq əl-bəyan fi təvil əl-Quran” adlı təfsir əsərlərindən biri olduğunu qeyd edirlər (Zəhəbi, I/196; Yusif Əhməd Əli 72-74). Son tədqiqatlar isə göstərir ki, Beyzavinin təfsir əsərinin qaynağı İsfahaninin “əl-Müfrədat” əsəri deyil, “Cəmiu ət-təfasir” nümunəsidir. Belə ki, Rağib əl- İsfahaninin təfsir kitabını ilk dəfə qeyd edən Katib Çələbi (1609–1657) “Kəşfuz-zunun” nümunəsində Beyzavinin sözlərin və

kəlmələrin quruluşu, gizli həqiqətlər və incə işarələr kimi mövzuları Rağib əl-İsfahaninin təfsirindən xülasə etdiyini nəql edir. O, əsərində "Ənvar ət-tənzil" nümunəsinin mənbəyinin İsfahaninin "əl-Müfradat" əsəri deyil, İsfahaninin təfsir kitabı olan "Təfsir ər-Rağib", yaxud digər adı ilə – "Camiu-ət-təfasir" olduğunu bildirir (Çələbi, I/187). Həmçinin mövzunu dərinlən tədqiq edən dövrün müasir araşdırmaçılarından – Müstəqim Arıcı da "Ənvar ət-tənzil" əsərinin qaynağının İsfahaninin "əl-Müfradat" əsəri olmadığını müəyyən əsaslarla qeyd edir. Belə ki, o, Süleymaniyyə kitabxanasında İsfahaninin təfsir əsərinin adının "Təfsir-ər-Rağib" başlığı ilə qeyd olunduğunu bildirmişdir. Bundan başqa, "əl-Müfradat" əsəri təfsir kitabı deyil, Quran terminlərini izah edən bir nümunədir. Həmçinin İsfahaninin təfsir kitabının Beyzavinin "Ənvar ət-tənzil" əsərinə mənbə olduğunu bildiren Katib Çələbi "Kəşf əz- zunun" nümunəsində "Təfsir ər-Rağib" maddəsində bildirir: "Bu təfsir Beyzavinin "Ənvar ət- tənzil" əsərinin mənbələrindən biridir (Katib Çələbi, I/447;). Bundan başqa o, İsfahaninin "əl-Müfradat" əsəri haqqında məlumat verərkən bu nümunənin Beyzavinin təfsir əsərinin mənbələrindən biri olduğu haqqında məlumat vermir. Bu da onu göstərir ki, "Ənvar ət-tənzil" əsərinin üçüncü mənbəyinin adı – "Camiu ət-təfasir" əsəridir. Bir mütəsəvvif alim kimi tanınan Nasirəddin Beyzavinin əşəri təfsir yozumunun qaynağı Tüstəri (v.: m. 412, h.1021), Kuşeyri (v.: m. 465, 1072) və Baklinin (v.: m. 606, h.1209) təfsirlərinə aid edilsə də (Kiraz, 365-423), bu təvil və izahlar İsfahaninin qeyd olunan təfsir əsərinə gedib-çıxır (Arıcı, 382 -383).

Hədis mənbələri

Nasirəddin Beyzavi təfsir əsərində surələrin sonunda qeyd etdiyi və surələrin fəzilətlərinə aid hədisləri, ümumilikdə, Zəməxşərinin "əl-Kəşşaf" əsərində (Zəhəbi, I/211-212), eləcə də daha əvvəlki mənbələrdə – Vahidinin "əl-Vasit fi-təfsir-əl-Quran-il-Məcid" adlı əsərində də görmək mümkündür (Kara, 311). Zəhəbinin qeyd etdiyinə görə, hədis alimlərinin ittifaqı ilə uydurma qəbul olunan hədisləri nəql edən Beyzavi bu mövzuda Zəməxşərinə təqlid etmiş və onun xətalərini təkrarlamışdır (Zəhəbi, I/211-212). Xafacı Beyzavi təfsiri üzərinə yazdığı "İnayətul-qadi və kifayətul-radi" adlı haşiyəsində bu kimi hədislərin Ubey ibn Kəb tərəfindən rəvayət edilən surələrin fəzilətləri ilə bağlı məşhur hədislər olduğunu və hədis alimləri tərəfindən mövzunun uydurma hesab olunduğunu qeyd etmişdir (Xafacı, V/113). Müasir tədqiqatçılardan olan Arıcı isə Beyzavinin birbaşa hədis mənbələrinə

müraciət etmədiyini nəql etmişdir (Arıcı, 386). Məhz bu hədislərlə bağlı müxtəlif əsərlər yazılmışdır. Buna misal olaraq, Zeynəddin Əbdur-Rauf əl-Münavinin (v.: h. 1031, m. 1622) “əl-Fəthus-səməvi bi təxrici əhdasil-qadi beydavi”, Himmətzadə Məhəmməd ibn Həsən əd-Dəməşqinin (v.: h. 1175, m. 1761) “Tuhfətul-ravi” əsərlərinin adlarını qeyd etmək olar (Cərrahoğlu, 261). Münavi qeyd olunan əsərinin müqəddiməsində “Ənvarut-tənzil” nümunəsində səhih hədislərlə yanaşı, zəif, mövzusu uydurma olan hədislərin də olduğunu nəql etmişdir (Münavi, I/88-89; II/716,745; III/1042). Həmçinin Münavi əsərində hədislərin tərtibi ilə bağlı mövzuya da toxunmuşdur. Belə ki, təfsirçilərin surələri əzbərləməyi insanlara təşviq etmək üçün onun fəzilətləri ilə bağlı rəvayətləri həmin surənin əvvəlində, Zəməxşəri və Beyzavi isə surənin fəzilətləri ilə bağlı rəvayətləri həmin surənin sonunda vermişdir. Münavinin fikrinə görə isə surələrin fəzilət və üstünlüyünü bildirmək və ya açıqlamaq üçün surə fəzilətlərinə aid rəvayətlər surənin sonunda gəlməlidir (Münavi, I/121). Təfsir mənbələrində isə bununla bağlı hər hansı bir qeyd nəql edilməyib. Mənbələrdə surə fəzilətlərinə aid rəvayətlər bəzən əvvəldə, ortada, bəzən sonda qeyd edilir. Məsələn, Fəxrəddin Razi belə rəvayətləri bəzən əvvəldə, bəzən isə sonda (Razi, XXXII/305,356, 358), İbn Kəsir surənin əvvəlində (Kəsir, V/134-135; VII/512), Nəsəfi isə Beyzavi və Zəməxşəri kimi surənin sonunda verib (Bağış, 71). Bu növ hədislərə bağlı “Hud”, “İbrahim” və “Cümə” surələrini misal vermək olar.

“Hud” surəsinin fəziləti ilə bağlı nümunə:

عن رسول الله صلى عليه وسلم ، من قرأ سورة هود أعطي من الاجر عشر حسنات بعدد من صدق بنوح و من كذب به و هود و صالح و شعيب و لوط و ابراهيم و موسى و كان يوم القيامة من السعداء إنشاء الله تعالى

Həzrət Peyğəmbərdən söylənilən bir rəvayətə görə, kim “Hud” surəsini oxuyarsa, qarşılıq olaraq ona Həzrət Nuh, Həzrət Saleh, Həzrət Şüeyb, Həzrət Lut, Həzrət İbrahim və Həzrət Musaya inanan və onları yalanlayanların sayı qədər on savab verilir (Beyzavi, əl-Maraşlı, III/153; Zəməxşəri, II/439).

nümunə:

“İbrahim” surəsinin fəziləti ilə bağlı

و عن النبي صلى عليه وسلم ، من قرأ سورة إبراهيم أعطي من الاجر عشر حسنات بعدد من عبد الاصنام و عدد من لم يعبدها.

Həzrət Peyğəmbərdən gələn bir rəvayətə görə, kim “İbrahim” surəsini oxuyarsa, qarşılıq olaraq ona bütllərə inanan və inanmayanların sayı qədər on savab verilir (Beyzavi, əl-Maraşlı, III/205; Zəməxşəri, II/568).

“Cümə” surəsinin fəziləti ilə bağlı nümunə:

عن النبي صلى عليه وسلم ، من قرأ سورة الجمعة أعطي من الاجر عشر حسنات بعدد من أتى الجمعة و من لم يأتها في أمصار المسلمين.

Həzrət Peyğəmbərdən gələn bir rəvayətə görə, kim “Cümə” surəsini oxuyarsa, qarşılıq olaraq ona müsəlman şəhərlərində Cümə namazına gələn və gəlməyənlərin sayı qədər on savab verilir (Beyzavi, əl-Maraşlı, V/213; Zəməxşəri, IV/537).

Münavi və Xafacı bu qeyd edilən hədislərin Ubey ibn Kəb adından rəvayət edildiyini və bunların mövzusunun uydurma olduğunu bildirmişlər (Xafacı, V/257; V/745; IX/177; Münavi, II/724; III/1042;).

Bundan başqa, Beyzavi təfsirində “Fatihə” surəsinin fəzilətləri haqqında hədislərə də rast gəlmək mümkündür:

و عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لِأَبِي: أَلَا أَخْبِرُكَ بِسُورَةٍ لَمْ يَنْزَلْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ مِثْلُهَا؟ قَالَ: بَلَى يَا رَسُولَ اللَّهِ! قَالَ فَاتِحَةُ الْكِتَابِ، إِنَّهَا سَبْعُ مِثَالِي، وَالْقُرْآنُ الْعَظِيمُ الَّذِي أُوتِيَتْهُ.

Əbu Hüreyrədən rəvayət edilən bir hədisə görə Həzrət Peyğəmbər Ubeyə belə demişdir: “Sənə Tövrət, İncil və Quranda heç bir bənzəri olmayan surə haqqında xəbər verimmi? Ubey “Bəli, ey Allahın rəsulu buyur”, – dedi. Həzrət Peyğəmbər “O – “Fatihə” surəsidir; o, səbul-məsani və mənə verilən Qurandır”, – deyə buyurdu (Tirmizi, I – V).

Münavinin qeyd etdiyinə görə, Tirmizi bu hədisin həsən və səhih olduğunu bildirmişdir. Həmçinin Nəsai və Hakim də bunu səhih qəbul etmişlər (Münavi, I/115 – 116).

“Fatihə” surəsinin fəzilətləri haqqında digər hədis belədir:

و عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ بَيْنَمَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جَالِسٌ إِذَا أَتَاهُ مَلَكٌ فَقَالَ: ابْشِرْ بِنُورَيْنِ أُوتِيَهُمَا" لَمْ يَأْتِهُمَا نَبِيٌّ قَبْلَكَ: فَاتِحَةُ الْكِتَابِ وَ خَوَاتِيمُ سُورَةِ الْبَقَرَةِ لَنْ تَقْرَأَ حَرْفًا مِنْهُمَا إِلَّا أُطِيبَتْهُ.

İbn Abbasdan rəvayət edilən bir hədisə görə. “Həzrət Peyğəmbər oturarkən bir mələk gəldi və belə dedi: “Sənə, səndən əvvəl heç bir

Peyğəmbərə verilməmiş iki nurun müjdəsini verirəm. Bu, “Fatihə” surəsi və “Bəqərə” surəsinin son iki ayəsidir. Bu surə və ayələrdən oxuduğun hər bir hərf üçün sənə bir əcr vardır” (Hakim, Abdulqadir, I/745).

Kəlam mənbələri

Təfsirçi kimi məşhur olan Nasirəddin Beyzavi iman və əqidə kimi mövzuları özündə əks etdirən kəlam elmi ilə də məşğul olmuşdur. O, hətta “Tavaliul-ənvār fi ilmil-kəlam”, “Muntəh-əl-munā fi şərhi-əsmə illəhil- husnə”, “Misbahul-ərvāh vəl-izāh” adlı kəlam mövzularında əsərlər yazmışdır (Beyzavi, I/91 -92). Kəlam elmini dini elmlərin sütunu (Beyzavi, III/90) hesab edən Beyzavi Razi və Amidi kimi özündənəvvəlki alimlərin metodlarını təqib etmişdir. Belə ki, o, fəlsəfə və kəlam elmlərini birləşdirməyə çalışmışdır (Bağış, 219.). Beyzavi təfsir əsərində kəlam mövzularından olan Allahın birliyi (Beyzavi, əl-Maraşlı, I/117) iman-əməl əlaqəsi (Beyzavi, əl-Maraşlı, I, 37 – 38; III/241, V/189), böyük günah (Beyzavi, əl-Maraşlı, I/37, 64), rizq (Beyzavi, əl-Maraşlı, I/38 – 39) Allahı görmə (Beyzavi, əl-Maraşlı, II/176;

v, 267, 295), şəfaət (Beyzavi, əl-Maraşlı, I. 78 – 79, 154; IV/39) kimi mövzulara toxunmuşdur. Məsələn: Beyzavi “Bəqərə” surəsinin 164-cü ayəsinin Uca Allahın varlığına və birliyinə dəlalət edən ayə olduğunu bildirir.

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلُوكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَخْبَتَ بِهِ الْأَرْضُ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ.

“Şübhəsiz ki, göylərin və yerin yaradılışında, gecə ilə gündüzün bir-birini əvəz etməsində, içərisində insanlar üçün faydalı olan şeyləri daşıyaraq dənizdə üzən gəmilərdə, quruyan yer üzünü Allahın göydən yağmur yağdıraraq yenidən diriltməsində, cins-cins heyvanları onun hər tərəfinə yaymasında, eləcə də küləklərin və göylə-yer arasında ram edilmiş buludların (bir səmtdən başqa səmtə) yönəldilməsində düşünüb-anlayan bir qövüm üçün (Allahın varlığını, birliyini, əzəmət və qüdrətini sübut edən) dəlillər vardır” (Məmmədəliyev, 24).

Ayədə də qeyd edildiyi kimi, yer üzündəki hər şeyin qarşılıqlı sistem və nizamlı şəkildə tərtib edilməsi, dilədiyi hər şeyi yaratmağa gücü çatan bir Yaradıcının varlığına bir nümunədir. Beyzavi Allahın birliyini belə izah etmişdir: “Bir varlığı yaratmaq üçün iki Allahın var olması həmin varlığın iki yaradıcıya aid olması deməkdir. Bu da ilahlıq prinsipinə ziddir. Həmçinin bir varlığın iki ilahdan, sadəcə, birinə aid olduğu da digər yaradıcının ilahlıq sifətinə xələl gətirmiş olacaqdır. Bu baxım-

dan, “Ənbiya” surəsinin 22-ci ayəsi ilahlıq prinsip və sifətini özündə əks etdirir (Beyzavi, əl-Maraşlı, I/117). “*Əgər (yerdə və göydə) Allahdan başqa tanrılar olsa idi, onların ikisi də (müvazinətdən çıxıb) fəsada uğrayardı. Ərşin sahibi olan Allah (müşriklərin Ona) aid etdikləri sifətlərdən tamami ilə uzaqdır!*” (Məmmədəliyev, 322).

Bundan başqa, Nasirəddin Beyzavi əsərində kəlam elminin əsaslarından olan iman mövzusunə toxunmuşdur. Beyzaviyə görə, iman qəlb ilə təsdiqdir. O, bu fikrini “Mücadilə” surəsinin 22-ci, “Maidə” surəsinin 41-ci və “Hucurat” surəsinin 14-cü ayələri ilə təsdiqləmişdir.

أُولَٰئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ

“Allah onların qəlblərinə iman yazmış”(Məmmədəliyev, 544; “Mücadilə”, 22).

مِنَ الَّذِينَ قَالُوا آمَنَّا بِأَوْفَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنْ قُلُوبُهُمْ

“Ürəklərində inanmadıqları halda, dildə (ağızları ilə): “İnandığ” deyənlər (münafiqlər)” (Məmmədəliyev, 113; “Maidə”, 41);

وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ

“Hələ iman sizin qəlblərinizə daxil olmamışdır (çünki iman əməllə etiqadın vəhdəti, İslamı qəbul etmək isə yalnız zahiri əməl deməkdir)” (Məmmədəliyev, 516; “Hucurat”, 14).

Beyzaviyə görə, bu ayələrlə Uca Allah imanı qəlbə aid etmişdir (Beyzavi, əl-Maraşlı, I/37 – 38). Bundan başqa, sadəcə, qəblə təsdiq etmək qulun (hesabı görüldükdən sonra) cənnətə girməsinə kifayətdir. Bu fikrini də “Hədid” surəsinin 21-ci ayəsi ilə təsdiqləmişdir.

سَابِقُوا إِلَى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أُعِدَّتْ لِلَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ

“(Ey insanlar!) Rəbbiniz tərəfindən bağışlanmağa və genişliyi yerlə-göyün genişliyi qədər olan, Allaha və onun peyğəmbərlərinə iman gətirənlərdən ötrü hazırlanmış Cənnətə nail olmaq üçün (yaxşı əməllər etməkdə) bir-birinizi ötüb-keçməyə çalışın (bir-birinizdən yarışın). Bu, Allahın dilədiyi kimsəyə əta etdiyi lütfdür (mərhəmətdir). Allah böyük lütf (mərhəmət) sahibidir! (Məmmədəliyev, 539) ayəsini təfsir edərkən Beyzavi, sadəcə, qəblə iman etməyin cənnəti qazanmaq üçün kifayət

etdiyni bildirmişdir (Beyzavi, əl- Maraşlı, V/189). Bununla da o, əməli imandan bir hissə qəbul edən mötəzilə və xaricilərə rədiyyə mahiyyətində cavab vermişdir (Xafacı, IX/104).

Nasirəddin Beyzavi digər kəlam mövzularından olan böyük günahısləmə ilə bağlı fikirlərə də toxunmuşdur. Mötəzilə və əhli-sünnə böyük günah işləyən birinin aqibəti ilə bağlı müxtəlif fikirlər bildiriblər. Belə ki, mötəzilə əqidəsinə görə, böyük günah işləyənlərdən biri fasiqdir. Cənnət və cəhənnəm arasında bir yerdədir (iki mənzilə arasında bir mənzilədədir). O, imandan çıxmış, ancaq küfrə girməmişdir. Belə bir adam tövbə etmədən ölərsə, əbədi cəhənnəmdə qalar. Əhli-sünnəyə görə, iman qəlblə təsdiqdən ibarət olduğu üçün böyük günah işləyən biri kafir olmaz, mömin olaraq qalar. Ancaq bir şərtlə ki, işləyən günaha laqeyd yanaşılarq xəfifə alınmasın və halal sayılmasın. Əgər günahı işləyən adam haramı halal hesab edərsə, küfrə düşmüş olacaq. Belə biri əfv edilmədiyi və şəfaətə nail olmadığı təqdirdə günahının cəzasını çəkmədən cənnətə girə bilməz (Beyzavi, əl-Maraşlı, I/37).

Beyzavi də “Bəqərə” surəsinin 26-cı ayəsində qeyd edilən “fasiq” kəlməsini (Məmmədəliyev, 4) əhli-sünnə və mötəzilə əqidəsinə görə geniş şəkildə izah etmişdir. Fasiq insanı “təğabi” (التغابي) (cahillikdən və axmaqlıqdan, yaxud istəmədiyi halda bəzən böyük günah işləyən biri), “inhimək” (الإنهمك) (davamlı böyük günah edən və bunu verdiş halına gətirən biri) və “cuhud” (الجهود) (böyük günahı doğru bir iş kimi görüb, davamlı günah edən,

haqqı inkar edən biri) kimi mərtəbələrə ayıran Beyzavi “cuhud” mərtəbəsində olan birinin iman paltarını çıxarıb, kafir donu geyindiyini, küfrə düşdüyünü və kafir olduğunu qeyd etmişdir. Fasiqliyin “təğabi” və “inhimək” kimi digər mərtəbələrində olan biri isə Allahı inkar etmədiyi üçün mömin olaraq qalır. İmanın qəlblə təsdiq, dillə təkrar və əməldən ibarət olduğunu hesab edən mötəzilə kəlam məktəbi isə “təğabi” və “inhimək” dərəcəsində olan fasiq birinin kafir və ya mömin olaraq vəsf etməyərək, iman ilə küfr arasında bir yerdə (əl-mənzilə beyn əl-mənziləteyndə) olduğunu bildirir. Bu mərtəbələrdə olan biri həm iman, həm də küfrə aid bəzi xüsusiyyətləri özündə daşıyır. Bununla yanaşı, mötəzilə kəlam məktəbinin əməli imandan saymasına baxmayaraq, bu məktəbin bir qrup mənsubu öz aralarında iman-əməl məsələsi ilə bağlı fərqli fikirlər bildirmişlər. Belə ki, bəzisi iman, sadəcə, əməldən ibarət olduğunu, bəzisi iman, qəlblə təsdiq, dillə təkrar və əməldən ibarət olduğunu bildirmişlər. Bundan başqa, bəziləri əməlin mütləq itaət oldu-

ğunu, bəziləri isə “Əməl, sadəcə, fərz olanlardır”, – deyə bildirmişlər (Bağış, 49).

Əhli-sünnə məktəbi iman gətirib şirkdən başqa böyük günah işlədən birinin əfv oluna biləcəyini və əbədi cəhənnəmdə qalmayacağını, mötəzilə məktəbi isə şirkin böyük günahlar hökmünə aid olduğunu, şirkdən başqa digər böyük günahların bağışlanması üçün tövbənin şərt olduğunu bildirmişdir. Hər iki məktəb bu fikirlərini “Nisa” surəsinin 48-ci ayəsinə görə əsaslandırır:

إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَنْ يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَلِكَ لِمَنْ يَشَاءُ

“Şübhə yoxdur ki, Allah Özünə şirk qoşanları əfv etməz, amma istədiyi şəxsin bundan başqa olan günahlarını bağışlayar. Allaha şərik qoşan kəs, əlbəttə, böyük günah etmiş olur (Məmmədəliyev, 85).

Yuxarıda qeyd edilən ayəni mötəzilə məktəbinə mənsub olan Zəməxşəri belə izah edir: “Uca Allah şirk qoşmağı istəyən birini əfv etməz; şirkdən başqa digər böyük günahlar işləməyi istəyən birini əfv edər” (Zəməxşəri, I/

520). Zəməxşəri burada (لِمَنْ يَشَاءُ) “istəmək” felini Allaha deyil, qula aid

etmişdir. Ayə bu şəkildə izah edildikdə, şirkdən başqa böyük günah işləyən birinin tövbəetmə şərtini (təqyidini) ortaya çıxarır.

Əhli-sünnə məktəbinə mənsub olan Beyzavi isə bu izaha etiraz etmiş, şirkə digər günahları bir- birindən ayırmışdır. Yəni böyük günahları şirk hökmünə aid edib tövbə şərtinə (təqyidinə) ehtiyac olmadığını bildirmişdir. Əgər qul şirk və ya böyük günahlarına görə tövbə edərsə, tövbəsinin qəbul olunacağına dair bir çox ayə və hədislər vardır. Həqiqətən, qul peşman olar və iman edərsə, onun bu şirkinin yox olması mənasına gəlir. Belə birinin Uca Allah tərəfindən bağışlanması da mümkündür (Xafacı, III/285).

Bundan başqa, Beyzavi əsərində digər kəlamî mövzulardan olan rizq (Beyzavi, əl-Maraşlı, I/38–39), Allahı görmə (ruyətullah) (Beyzavi, əl-Maraşlı, V/224, 267; Zəməxşəri, IV/157, 662) peyğəmbərlərin məsumiyyəti (Beyzavi, əl-Maraşlı, I/74–75; III/110, 200; V/267, 295) kimi mövzulara toxunmuş və mötəzilə məktəbinin, yəni Zəməxşərinin fikirlərinə və dəlillərinə yer verdikdən sonra, öz əqidə məktəbinə – əşariliyə uyğun fikirlərini bildirmişdir.

Fiqh mənbələri

Şafei məzhəbinə mənsub olan Beyzavi fiqh sahəsində də dərin elmi biliyə sahib idi. O, fiqhlə bağlı məsələləri qısa və xülasəli şəkildə izah etməyə çalışmış, bu məsələlərdə öz kitabından iqtibaslar gətirmiş, bunları izah etməyə çalışmışdır. Həmçinin bəzi tədqiqat əsərləri şafei fiqhinə aid olan Əbu İshaq Cəmaləddin əş-Şirazinin (v.: h. 476, m. 1083) “əl-Mühəzzəb”, Qəzzalinin (v.: h. 505, m. 1111) “əl-Vəciz” əsərləri; hənəfi fiqhinə aid olan – Aləddin Əbu Bəkir əl-Kasaninin (v.: h. 587, m. 1191) “Bədius-sənai” əsəri; maliki fiqh ədəbiyyatına aid Sahnun (v.: h. 240, m. 854) “əl-Müdəvvinə” əsərini “Ənvar ət-Tənzil” əsərinin fiqh qaynaqları arasında göstərilmişdir. Bundan başqa, fiqh üsulu ilə bağlı mövzularda Razinin (v.: h. 606, m. 1210) “əl-Məhsul” əsərinin mənbələr arasında olduğu bildirilmişdir (Arıcı, 387).

Ümumiyyətlə, fiqhi təfsir mövzusu Qurandakı ehkam ayələridir. İslam alimləri ehkam ayələrinin sayı haqqında müxtəlif fikirlər bildirmişlər. Belə ki, Qəzzali və Razi bu ayələrin sayının 500 olduğunu bildirdiyi halda, digər alimlər 800 və ya 200-dən aşağı olduğunu söyləmişlər (Bağış, 202). Nasirəddin Beyzavi əsərində fiqhi məsələlərə toxunmuş və bu mövzuda fikirlərini sübut etmək üçün ayələrdən, hədislərdən, icmadan, qiyasdan və digər mötəbər qaynaqlardan istifadə etmişdir. Buna misal olaraq, “Nisa” surəsinin 115-ci ayəsini göstərmək olar:

وَمَنْ يُشَاقِقِ السُّؤْلَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَىٰ وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُسْلِمِينَ نُؤَلِّهِ مَا تَوَلَّىٰ وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ ۖ وَسَاءَتْ مَصِيرًا

“Hər kəs özünə doğru yol aşkar olunandan sonra, Peyğəmbərdən üz döndərüb möminlərdən qeyrisinin yoluna uyarsa, onu istədiyi (özünün yönəldiyi) yola yönəldər və cəhənnəmə vasil edərik. Ora necə də pis yerdir” (Məmmədəliyev, 96).

Nasirəddin Beyzaviyə görə, bu ayə icmaya qarşı gəlməyin haram olduğunu göstərir. Uca Allah bu ayədə Həzrət Peyğəmbərə qarşı gələn və möminlərin yolundan ayrılan birini sərt şəkildə təhdid edir və cəhənnəmə düçar olacağını bildirir. Bu təhdid həm Həzrət Peyğəmbərə qarşı gələnə, həm də möminlərin yolundan ayrılana aiddir. Bu da o deməkdir ki, möminlərin yolunu tərk edib başqa bir yolu özünə rəhbər tutmaq haramdırsa, möminlərin yoluna tabe olmaq vacibdir (Beyzavi, əl-Maraşlı, II/97).

Bundan başqa, Nasirəddin Beyzavi əsərində fiqhlə bağlı mövzuları izah edərkən məzhəblərin fikirlərinə və dəlillərinə də yer vermişdir. O, mövzu ilə bağlı fikirlərini mənsub olduğu şafei məzhəbinə görə izah etmişdir. Həmçinin şafei məzhəbinin fikirlərini hənəfi məzhəbinin fikirləri ilə müqayisə edərək, şafei görüşlərinə üstünlük vermişdir. Buna misal olaraq, bəsmələnin “Fatihə” surəsinin ayələrindən olub-olmadığı haqqındakı fikirlərini vermək mümkündür. Belə ki, Məkkə və Kufədən olan qiraət imamları və fəqihləri, İbn Mübarək, eləcə də İmam Şafei bəsmələnin “Fatihə” surəsindən bir ayə olduğunu bildirmişdir. Mədinə, Bəsrə, Şam qiraət imamları və fəqihləri, İmam Malik və Əvzai isə bunun əksini söyləmişdir. İmam Azam isə bu mövzuda heç bir fikir bildirməmişdir (Beyzavi, əl-Maraşlı, I/25). Beyzavi bu mövzu ilə bağlı hənəfi və şafei məzhəblərinin fikirlərinə geniş yer vermiş, şafei mənsublarını sadalamışdır. Beyzavi bəsmələnin “Fatihə” surəsindən bir ayə olduğunu bildirmiş, bu fikrini hədislərlə əsaslandırmışdır. Belə ki, Əbu Hüseyrədən rəvayət edilən digər hədisə görə, “Fatihatul-kitab” yeddi ayədir. Bu ayələrdən birincisi, “Bismillahir-Rahmənil-Rahim”dir (Münavi, I/93). Digər hədis isə Ümmü Sələmədən rəvayət edilən hədisdir. Bu hədisə görə, Həzrət Peyğəmbər “Fatihə” surəsində (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) “Bismillahir-Rahmənil-Rahim və Əlhəmdulilləhi Rabbil-ələmin”i bir ayə hesab etmişdir (Münavi, I/95). Beyzavinin təfsir əsərinin mühəqqiqləri olan Məhəmməd Sübhü bin Həsən Hallaq və Məhəmməd Əhməd əl-Artas bu hədislərin zəif olduğunu bildiriblər (Beyzavi, Hallaq, əl-Artas, I/8). Bundan başqa, Beyzavinin “Fatihə” surəsi ilə bağlı göstərdiyi mənbə – Mushafın iki qapağı arasındakıların Allah sözü olduğu haqqında icma edilməsidir (Xafacı, I/49). Həmçinin Beyzaviyə görə, bütün surə başındakı bəsmələlər müstəqil bir ayədir. Beyzavi mühəqqiqlərindən olan Hallaq və əl-Artas da bu fikri İbn Abbasdan gələn – “Həzrət Peyğəmbər ona bəsmələ nazil olanadək surələrin bitmə yerlərini bilmirdi” – hədisidir (əs-Sabuni, I/52). Nəticə etibarilə alimlər bu mövzuda ittifaq etməmiş, hər bir qrup öz dəlillərinə əsaslanmış və “bəsmələ”nin “Nəml” surəsinin

30-cu ayəsi olduğu haqqında ittifaq etmişlər (Hallaq, əl-Artas, I/8). Bundan başqa, Beyzavi təfsir əsərində “Bəqərə” surəsinin 173-cü (Beyzavi, əl-Maraşlı, I, 120; Sabuni, I/517), “Nisa” surəsinin 6-cı, (Beyzavi, əl-Maraşlı, II/61) 43 və 101-ci, “Maidə” surəsinin 6-cı ayələrindəki müəyyən kəlmələrə hənəfi məzhəbinin fiqhi izahlarına etiraz etmiş, şafei məzhəbinin fikirlərini hədislərlə əsaslandırmağa çalışmışdır (Bağış, 207-211).

Nəticə

Bir çox elmə biliyə sahib olan, xüsusi ilə də İslami elmlərdə seçilən Nasirəddin Beyzavini daha çox məşhurlaşdıran “Ənvar ət – Tənzil və Əsrar ət – Təvil” adlı təfsir əsəri olmuşdur. Beyzavi əsərində rəvayət və dirayət təfsir metodunu birləşdirməyə çalışmışdır. Belə ki, o, ayələri izah edərkən ayənin ayə ilə təfsirinə, səhabə təfsirinə, hədislərə, kəlam, fiqh, fəlsəfə elmlərinə, təsəvvüfi izahlara, ərəb dilinə, ərəb, bəyan, məani, bəlağat kimi ərəb dilinin incəliklərinə və müxtəlif qiraətlərə, eləcə də, şeirlərə yer vermişdir.

Tədqiqatlara görə, Beyzavi əsərində ərəb, məani və bəyan kimi ərəb dili qrammatikasının incəlikləri, Quranın ecaz yönləri, surələrin fəzilətləri, israiliyyət kimi mövzuların qaynağı Zəməxşərinin “əl-Kəşşaf” əsəridir. Beyzavi, hətta Zəməxşərinin adıçəkilən əsərindən daha çox istifadə etməsinə görə tənqid edilmişdir. Bundan başqa o, kəlama və fəlsəfəyə aid mövzuları Fəxrəddin Razinin “Məfatih əl-ğəyb”, sözlərin quruluşu və dillə bağlı mövzuları Rəğib əl- İsfahaninin “əl-Müfrədat” əsərlərindən iqtibas etmişdir.

Əsərin hədis mənbələrinə gəlcə, söyləmək mümkündür ki, Zəməxşərinin “əl-Kəşşaf” əsəri ilə eynidir. Bu hədislər arasında zəif və uydurma hədislər də vardır. Məhz bu yönü ilə də əsər tənqid edilmişdir.

Nasirəddin Beyzavi kəlamı mövzularda Zəməxşəriyə etiraz etmiş, bəzən fikir bildirməyərək, Zəməxşərinin mövzu ilə bağlı fikirlərini qəbul etmişdir. Bu baxımdan, Beyzavi tənqid edilmişdir. Zəməxşəriyə etiraz səbəbinə gəlcə, iki alimin ayələri təfsir edərkən fərqli əqidələr əsasında izah etməsi olmuşdur. Belə ki, Beyzavi ayələri təfsir edərkən əşəri əqidəsini, Zəməxşəri isə mötəzilə görüşlərini əsas götürmüşdür. Bunu Allahın birliyi, iman-əməl əlaqəsi, böyük günah, rizq, Allahı görmə, şəfaət kimi kəlamı mövzularda görmək mümkündür.

Fiqh sahəsində də seçilən Nasirəddin Beyzavi ehkam ayələri kimi fiqhi məsələlərdə fikirlərini sübut etmək üçün ayələrdən, hədislərdən, icmadan, qiyasdan və digər mötəbər qaynaqlardan istifadə etmişdir. Bundan başqa o, məzhəblərin fikir və görüşlərinə yer vermiş, mənsub olduğu şafei məzhəbinin görüşlərini əsas götürmüşdür.

Nəticə etibarilə, Beyzavinin bu məşhur təfsir əsəri dilinin və üslubunun ağır olmasına baxmayaraq, ən çox oxunulan və üzərinə haşiyə yazılan nümunələrdən biridir.

Ədəbiyyat

Ahmet Özal. (2005/1425). Hind Çelebi, Əl-Beydavi Abdullah b. Ömər "Məvsuatu Alamil-Uləmai vəl-Udəbəil Arabi vəl-Müslimin". Beyrut.

Ay Mahmut. (2014). "Osmanlıda Tefsir Faaliyyətləri", Tefsir El Kitabı, ed.

Mehmet Akif Koç, Ankara: Grafiker Yayınları.

Bilmen Ömer Nasuhi. (1973-74.). "Büyük Tefsir Tarihi", I-II, İstanbul: Bilmen Yayınevi.

Cerrahoğlu İsmail. (1996). "Tefsir Tarihi", Ankara: Fecr Yayınları.

Cerrahoğlu İsmail. (1995). "Envarut –tenzil ve Esrarut – Tevil", DİA, XI.

(260 -261).

Cevdet Bey. (2002). "Tefsir Usulü ve Tarihi",nşr. Mustafa Özel,İstanbul: Kayıhan Yayınları.

Cüneydi-Şirazi. (1344). "Şəddül-izar fi haddil-əvzar an zuvvarul-məzar", nşr. Mirzə Muhaməd Qəzvini - Abbas İqbal Aştiyani, Tehran. İntişaratı- Novid.

Davudi Muhammed b. Ali. (tarixsiz). "Tabakatul-müfessirin", I-II, Beyrut: Darul-kütubil-ilmiyyə.

Demir Ziya. (2006). " XIII –XVI.y.y. Arası Osmanlı müfessirleri", İstanbul: Ensar Yayınları.

Əbulqasim Zəməxşəri. (1415 / 1995). "əl – Kəşşaf an Həqiqəti – t – Tənzil və uyuni – I - əqavi – I – fi vucuhi – t – təvil", nəş. Məhəmməd Abdussələm Şahin, Beyrut: Daru – I – kutubi – I – ilmiyyə.

Fəxrəddin Razi. (1420). "Məfətihi – I – Ğayb" I – XXXII, (3. Nəşr), Daru

İhyai – t – Turasi – I – Arabi, Beyrut.

Gür Süleyman. (2014). "Kazi Beyzavi Tefsirinde Belağat İlmi ve Uygulanışı" (doktora tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Hacı Abdulaziz. (2013/1434.). "el-Beyzavi müfessiran", Dimaşk-Beyrut: Darun-nevaadır.

Həməvi Yaqut b. Abdullah. (1995). "Mucəmul – Buldan". "Dar Sadır", Beyrut.

Hakim Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Abdilllah. (1990 / 1411.). "əl – Müstədrək alə - s –Sahiheyn" I –IV, (I nəşr), tədqiqat: Mustafa Abdulqadir Ata, Dar – ul – Kutubi – I – ilmiyyə, Beyrut.

Xafacı Şihabəddin Əhməd b. Muəmməd. (1997). "Haşiyətuş-Şihab ələ Təfsirul Beydavi / İneyətul -Qadi və Kifəyətur-Razi", I-X, Darul -Kutubul İlmiyyə, Beyrut.

İmaduddin İbn Kəsir, Əbul Fida İsmail b. Nuriddin Əli b. Cəmaliddin. (1997/1418). "Əl-Bidəyə və n -Nihəyə", I-XXI, thq. Abdullah b. Abdul- Muhsin ət-Türki, nşr, Daru Hicr, Riyad.

İmaduddin İbn Kəsir, Əbul Fida İsmail b. Nuriddin Əli b. Cəmaliddin. (1420 / 2009). "Təfsiru – I – Qurani – I – Azim" I – VIII, (2. Nəşr), təhqiq: Sami bin Məhəmməd Səlamə, Daru Tayyibə.

İpşirli Mehmet. (1998). "Huzur Dersləri", Diyanet İşləri Ansiklopedisi, XVIII, (441-444).

Kara Osman. (2013 / 2). "Vahidi ve Tefsirindeki Metodu", Gümüşhane Üniversitesi İlahiyyat Fakültesi Dergisi, 2 (3), (səh. 296 – 316).

Katib Çelebi. (). "Keşfuz – Zunun", nşr. M. Şerefəddin Yaltkaya – Rifat Bilge, Beyrut: Daru İhyait – turasil – Arabi, ts.

Katib Çələbi. (2010). "Sülləmul-vusul ilə tabaqatul-fuhul", nşr. Mahmud Abdulqadir əl- Arnaut- Salih Sadavi Salih, I-V, İstanbul:İRCİCA,

Kiraz Celil. (1 (2009),). "Beyzavi Tefsirinde İşari Yorumlar ve Muhəməl Kaynakları", Uludağ Üniversitesi İlahiyyat Fakültesi Dergisi, XVIII, (səh. 365-423).

Konevi Haiz İsmail. (tarixsiz). "Haşiyətul-Konevi ələ Təfsirul- Beydavi və bi Hamişihə Haşiyətu İbn- Təmcid", I-V, Dersaadet Kitabevi, İstanbul.

Qaradağı əli Muhyiddin. (1980-1982 /1400-1402). "əl-Muqəddimə", Qazi Beyzavi, əl-Ğayətul-qusva fi dirayətil-fətvə, nşr. Əli Muhyiddin əl-Qaradağı, Qahirə: Darun-nasr.

Qays əl-Qays. "əl-İraniyyun vəl Ədəbil- Arabi", Müəssəsətul-Buhus vət- Tahqiqis-Saqafiyyə.

Qazı Şuhbə Əbu Bəkir b. Əhməd Takiyyudin. (1407). "Tababkutuş-Şafiyyə". Thq. Hafiz Abdul alim Xan, Aləmul – Kutub, Beyrut.

Maden Şükrü. (2015). "Tefsirde Haşiyə Geleneği ve Şeyhzadenin Enverut-Tenzil Haşiyesi", İstanbul: İsam Yayınları.

Mehmet Bağış. (2017). "Beydavi Tefsirinin Ulumu – I – Quran və Tefsir Üsulu Açısından Tahlili", (səh. 266), (doktorluq işi).

Mehmet Bağış. "Envarut – Tenzilde Kelam Uygulamaları və Farklı İtikadi Görüşlərin Değerlendirilmesi", Şırnak üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, səh. 1- 60; 2017 /3 yıl: 8 cilt: VIII sayı: 18.

Məhəmməd Sabuni. (1400 / 1980). "Ravaiu – I – Bəyan Təfsiru Ayatı – I – Əhkam", I – II, (3. Nəşr), Məktəbətü –I – Ğazali, Dəməşq:.

Məhəmməd Züheyli əl-Qazi əl-Beyzavi. (1999). "əl-Müfəssir, əl-usuli, əlmutəkəllim, əl-faqih, əl-muərrix, əl-ədib", sahibut-təsaniful-məşhərə, Dimaşq: Darul-Qələm.

Məmmədəliyev Vasim. (2016). " Qurani Kərim və Tərcüməsi", (1 – ci nəşr), Ankara : TDV Yayın Matbaacılık Tic. İşletmesi Basımevi.

Mustafayev Ənvər. (iyun 2019). "Qazi Beyzavi və Onun İslam Təfsir Ənənəsinin İnkişafında Rolu", Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, Din Araşdırmaları Jurnalı №1 (2), (səh. 123 – 138).

Mustakim Arıcı. (2017). "İslam ilim və Düşüncə Geleneğinde Kadı Beyzavi", İsam yayınları.

Münavi Zeynuddin Məhəmməd Abdurrauf. (1409). "əl – Fəthus – Səməvi bi Təxrici Əhadasi Tefsir - il- Qadi əl - Beydavi", I – III, təhq. Əhməd Müctəbə, Riyad: Daru – I – Asimə.

Nasirəddin Beyzavi. (2007 / 1429). "Gayət – ul – Qusva fi Dirayətül – Fətva" Təhqiq: Əli Muhyiddin Əli əl – Qaradaği. 2 cild. Beyrut: Dar – ul Bəşəir – il – İslamiyyə.

Nasirəddin Beyzavi. (2000). "Ənvarut- Tənzil və Əsrarut-Təvil", I – III, (1- ci nəşr), Təhqiq, Təliq: Məhəmməd Subhi bin Hallaq , Məhəmməd Əhməd əl – Artaş, Daru – r – Rəşid, Beyrut.

Nasirəddin Beyzavi. (1418). "Ənvarut- Tənzil və Əsrarut-Təvil". Təhqiq: Məhəmməd Abdurrahman əl – Maraşlı. 5 cild. (1.nəşr), Beyrut: Daru İhyai – t – Turasi – I – Arabi.

Nasirəddin Beyzavi. (2003). "Ənvarut- Tənzil və əsrarut-təvil", "dərul- kitəbul-ilmiiyyə", Beyrut.

Öztürk Mustafa. (2012). "Osmanlı Tefsir Mirası", Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Safədi Səlahəddin Halil b. Aybeg. (2000, h.1420). "əl-Vəfi bil-Vəfəyat", nşr. Əhməd əl-Arnaut-Türki Mustafa, I-XXIX, Beyrut: Daru ih-yait- türas.

Suyuti Cəlaləddin Abdurrahman b. əbi-Bəkir. (1974/1394). "əl-İtqan fi Ulumul-Quran", I-IV, thq, Muəmməd əbul- Fazl İbrahim, Heyətul – Mısıriyyətul – Ammətu lil- Kutub.

Tacəddin əs-Subki. (1993/1413). "Tabaqatuş- Şəfiyyətul –Kubra", nşr.

Mahmud Muhəmməd ət-Tanahi – Abdulfəttah əl-hulv. Qahirə.

Tərhib b. Rabian əd-Dusuri. (2004/1424). "Mucəmul-Müəlləfətil-Usuliyyətiş-Şəfiyyətil- Məbsusəti, fi Kəşfiz-Zunun", Əl-cəmiatul-isləmiyyə, Mədinə.

Tirmizi Məhəmməd ibn İsa. (1395 / 1975). “Sünnət – ul – Tirmizi” I –V, (2 – ci nəşr), təhqiqat: Əhməd Məhəmməd Şakir, Məhəmməd fuad Abdulbəqi, İbrahim Utva; Məktəbətü və Mətbəətu Mustafa əl – Babi, Misir.

Yafi. (1997/1417). “Miratul-cənan və İbrətul- Yaqzan”,nşr. Xəlil əl-Mənsur, I-V, Beyrut: Darul-Kutubul İlmiyyə.

Yusuf Əhməd Əli. “əl – Beyzavi və Minhacu fit – Təfsir” (doktorluq işi), Camiatu Ummul – Qura, Məkkə.

Zəhəbi Məhəmməd Hüseyin. “ət – Təfsir vəl – Müfəssirun”, Beyrut: Darul – Erkam.